

Allahverdi MƏMMƏDLİ³⁷CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DRAMATURGİYASI AZƏRBAYCANÇILIQ KONTEKSTKNDƏ
Cəlil Məmmədquluzadə-150

“Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalareyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərini humanist məzmununa malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir”.

İlham Əliyev,

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının ilk çağından ədəbi-estetik mühitdə azərbaycançılıq ideologiyasının banisi kimi çıxış edərək vətənin, dilin, millətin dünya tərəqqisinə qoşulub, sayılıb-seçilməsi ideyasını əsas deviz kimi qəbul etmişdi. O, azərbaycançılığı özünün vətəndaşlıq qayəsinə çevirərək onun möhtərəm və möhtəşəm daşıyıcısı olmuşdur. Həm də istedadlı dramaturq, mütəfəkkir kimi millətimiz üçün tale yüklü məsələləri əsərlərində əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında azərbaycançılıq ideyalarının tədqiqinin aktuallığı ilk növbədə bu ideyanın müasir günlərimizdə tamamilə yeni təkanla özünü göstərməsi ilə şərtlənir. Belə bir şəraitdə azərbaycançılıq məfkurəsi ətrafında birləşən cəmiyyətimiz üçün əsrlərin sınaqlarından çıxmış ənənəvi dəyərlərin xalqımızın və dövlətimizin inkişafı naminə təkamülü, milli özünəməxsusluğunun qorunub saxlanması şərti ilə innovasiyalılıq daha çox xarakterikdir. Xalqımızın öz milli keyfiyyətlərini qoruyub saxlaması və təkmilləşdirməsi prosesində Cəlil Məmmədquluzadənin xidmətləri ilə bağlı tarixi təcrübənin öyrənilməsi əhəmiyyətli məsələdir. Böyük ədibin yaradıcılığının bütün yönləri vətən, millət, dil motivləri ilə bağlıdır, xalqın tərəqqisinə çalışmaqla əlaqədardır.

Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan xalqının inkişafı üçün göstərdiyi səyləri onun **dramaturgiyasında** da özünü göstərir.

Bəs Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan problemlərini dramaturgiyasında necə qoyurdu? Bu məqamda əvvəlcə “Ölülər”ə (1909) müraciət edək. Ona görə ki, “Ölülər”in timsalında mənəvi-əxlaqi və sosial-ictimai problemlərini bütün dolğunluğu və kəskinliyi ilə Azərbaycan dramaturgiyasına gətirən və bu dramaturgiyada tragikomediya janrının ilk nümunəsini yaradan Cəlil Məmmədquluzadə oldu.

Bu əsərlərin tədqiqatçıların əksəriyyəti “Ölülər”də müəllifin əsas ideyasını Azərbaycan xalqının avamlıqdan xilas olmasında görür. Biz isə mühiti dəyişdirmək uğrunda mücadilə etməsində görürük. Böyük ədib Nəriman Nərimanov bu əsər haqqında yazmışdır: “Bu drama... paslanmış beyinləri pasdan təmizləyib, ölmüş ruhlara can verəcək”(2, c.1, 114).

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”dəki qəhrəmanları da stereotiplərdən uzaq, dövrün və mühitin tipik məqamlarını duymağa imkan yaradan tiplər kimi yadda qalırlar. Əsərin ümumi ruhunda bir xalqı formalaşdırmaq istəyindən irəli gələn mübarizə motivləri dayanır. Buna görə Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyası milli ədəbiyyatımızın və teatrımızın inkişafında yeni mərhələdir. “Bizim milli dramaturgiyanın inkişafında daha yeni bir mərhələni, islahatlı keyfiyyət dəyişkənliyini Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı timsalında görürük” (3, 321). Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli tədqiqatçısı Yaşar Qarayevin müşahidəsinə görə, “Ölülər” ictimai, şəxsi, mənəvi həyatda ölümlük əleyhinə yazılmışdı. Dramaturq bütün psixoloji və fəlsəfi mənası ilə cəmiyyətdə ölümlüyü ittiham edirdi. Bu ittiham səhnəsi pyesdə ən klassik, qeyri-adi dramatik səhnə idi”(3, 321).

Şeyx və möminlər qəbirstana ölü dirilməsi dəsgahına yığışırlar və məlum olur ki, ölümlərin dirilməsi o qədər də çətin deyilmiş, çətin şey ölümlərin dirilməsi üçün dirilərin razılığını almaq imiş! Bu – paradoksdur. Amma bu, pyesdə o qədər əsaslanır ki, dahiyənə realist sujet vəziyyəti əmələ gəlir. O vaxta qədər ki, ölümləri diriltmək şeyxdən asılıdır, dirilər onların dirilməsini arzu edirlər, amma o vaxt ki, bu, dirilərin özlərindən asılı olur, onlar ilk dəfə olaraq “fikirləşməyə” gedirlər! “Ölümləri” ölümlər ifşa edirlər. Əlavə ifşaya, kənardan ifşaya ehtiyac qalmır.

Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin əksəriyyətində xalqın formalaşmasına əngəl olan səbəblərin aradan qaldırılması məqsədi əsasdır. “Danabaş kəndinin müəllimi” (1921) adlı məşhur pyesində Cəlil Məmmədquluzadə məktəb, maarif məsələsini, xalqın işıqlığa çıxması zərurətini önə çəkir.

“Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində baş verən əhvalat, şübhəsiz, Şeyx Nəsrullahın möcüzələrindən sonralara aiddir. Şeyx Nəsrullah bu aləmdə biabır olub getmiş, bir vaxtdan sonra onun əvəzinə müəllim Həsənov gəlmişdir. Şeyx Nəsrullah geridə qalmış bu mühitə köhnə aləmdən - mövhumat və xurafat dünyasından gəlmişdi. Ona görə də hörmətlə, qonaqpərvərliklə, “cücəplov ilə” qarşılanmışdı. Müəllim Həsənov isə bura yeni aləmdən – maarif, mədəniyyət məqsədilə gəlmişdir. Aydın ki, o, gül-çiçəklə qarşılanmayacaqdı. Həsənovun səhvi və bədbəxtliyi orasındadır ki, o, kəndə çinovnik libasında, çar məmuru kimi gəlmişdir. Özü ilə bərabər pristavı, yüzbaşını, inspektoru, qazını və başqalarını gətirmişdir və xalqın psixologiyasını lazımi səviyyədə nəzərə ala bilməmişdir. Xalq isə xeyir görmədiyi və gözləmədiyi bu rəsmi şəxslərdən, haqlı olaraq qaçır, nə qaziya, nə mollaya, nə yüzbaşına inanır. Əslində, qonaqsevən, gələni hörmətlə qarşılayan kəndlilər indi bu adamların şərindən qurtarmaq üçün qaçır, hər kəs bir tərəfdə daldalanır.

Bütün bu çətinlik və anlaşılmazlıqlarla yanaşı, Həsənov Danabaş kəndində zahirən də olsa, məktəbin təşkilinə müvəffəq olur. Hətta müəllimin uşaqlara nə öyrədəcəyini bilmək istəyən atalar ilk günlər öz balaları ilə məktəbə gəlir, onlarla bərabər dərs otağında oturub, Həsənovun söhbətinə, nəsihətinə qulaq asırlar. Həyatında çox cəfa çəkmiş bu

³⁷ BDU. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

kəndlilər vaxtilə Şeyx Nəsrullahın fırılacağına uymuş adamlardır. Ancaq onların gözü hələ də açılmamışdır. Bunlar müəllim Həsənovdan ehtiyat edir, hətta qorxurlar.

Şeyx Nəsrullah müqəddəs don geyib, əbaya burunub, din, şəriət nümayəndəsi kimi gəlmişdi. Onun qara-qorxusu nisyə idi, axirətə aid idi. Müəllim Həsənov, yüzbaşı Pirverdi bəy və inspektor isə çar hökumətinin dirigözlü qorxunc nümayəndələridir. Bunların kəndə qarşı hədəsi, zorakılığı isə nisyə deyil, nəqddir. Bunlardan bəla əskik deyil. Ona görə camaat vahimələnir, xırmandan qaçıb dağılır, ağlaşma qurur, uşaqlar kərmə qalağında gizlənir, atalar doğma övladını danır. Bununla belə, müəllim Həsənov kənddə məktəb və maarifi anlatmaq üçün ilkin toxumlar səpməyə də xidmət edir.

“Anamın kitabı”ndakı (1920) əhvalat isə bu hadisələrdən çox sonra baş verir. Burada təqdim olunan ailə yetişməkdə olan burjua-ziyalı ailəsidir. Əbdüləziz kişinin uşaqları, bəlkə də, Danabaş kəndində zorla məktəb açılan zaman dərsə başlamış adamlardır. İndi onlar savadlanmış, böyümüş, “ziyalı” olmuşlar. İndi daha nə yer Danabaşdır, nə də adamlar avamdır. “Bu ailənin yaşadığı şəhər fərqli bir şəhərdir. Burda nə Şeyx Nəsrullah, nə müəllim Həsənov var. Burda üzdən də olsa, mədəni həyata meyl başlanmışdır. Gözüaçıq, məktəb görmüş adamlar tərəqqi, təkamül üçün çırpınırlar. Elm dalınca uzaq şəhərlərə, ölkələrə gedirlər. Burda müasir həyat, ictimai yığıncaqlar, mübahisələr var. Hadisələrin cərəyanından bəllidir ki, əhvalat 1905-ci il inqilabından sonraya aiddir”(4, 70).

Əsərdə milli birilik, müstəqillik, istiqlal zərurəti önə çəkilir. Bu ailənin “ziyalılarında” çatışmayan cəhət nədir? Vətən və Ana kimi müqəddəs varlıqlara biganəlik. Biganəlik hardan qaynaqlanır? Soykökə bağlılığın qırılmasından, milli yaddaşın itməsindən. Milli yaddaş niyə itib? Ona görə ki, milli məslək itirilib. Milli məslək itirildiyinə görə bir millətin, eyni ata-ananın övladları olan ruspərəst Rüstəm bəyin, iranpərəst Mirzə Məmmədəlinin, osmanlıpərəst Səməd Vahidin milli birliyi mümkün deyil. Bu mühitdə milli birliyin təmsilçiləri kimlərdir? Birincisi, Zəhrabəyim ana, ikincisi Gülbahar bacı, üçüncüsü Qənbər, dördüncüsü Qurban, beşincisi Zaman və s. Bu insanlar torpağı, eli, obanı qəlbən sevirilər.

Zəhrabəyim ana xalqa, Vətənə bağlı bir insandır. Milli birliyə nail olmaqdan ötrü çalışır. Onun söyləri doğmalarının, bütövlükdə millətin mənəvi bütövlüyü üzərində köklənmişdir. Gülbahar obrazı böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideyasının - milli birlik və vətənpərvərlik amalının ifadəçisidir. Gülbahar anasının ona verdiyi kitabdan atasının yazdığı vəsiyyəti oxuyur: “Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib-dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar, çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq”(5, c.1, 475). “Anamın kitabı” əsəri “Azərbaycanın kitabıdır”(6, 174) və “Anamın kitabı” dramındakı Gülbahar obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən və millət, milli birlik və istiqlal amalının dramatik uvertürasıdır”(5, c.1, 22).

Gülbahar qardaşlarının hərəsinin öz xarakterinə, xasiyyətinə uyğun oğlanı seçmir, sevmir. Çoban Qənbərlə ünsiyyətənsə, söhbətənsə usanmır, doymur. Çünki çoban Qənbər “boz qumral kərədən”, “sarı əbrəşdən”, “qara bənöyüşdən” danışır. “Anamın kitabı” pyesi Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideyalarının manifestidir. “Milli müstəqillik və birlik, soykökə dərin bağlılıq, milli məfkurə və istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı”nın əsas mövzu və qayəsini təşkil edir. Nəticə etibarilə “Anamın kitabı” - əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır”(7, c.1, 20).

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində təsvir olunan həyat irəlilədikcə, inkişafa doğru getdikcə süjet dairəsi artıq şeylərdən təmizlənilir, konkretləşir. Ədib daha az hadisədə daha çox fikir ifadə edir. “Anamın kitabı”nda təkcə bir ailə var. Azərbaycan üçün çox səciyyəvi bir ailə. Ölkəni, xalqı təmsil edən bir ailə.

Cəlil Məmmədquluzadə tipik kəndin, tipik məktəbin, tipik ailənin realist təqdimi ilə Vətənin dərdlərini, problemlərini ümumiləşdirir, milləti özünü dərk etməyə, özünə qayıtmağa, dilinin gözəlliyini anlamağa çağırır və bununla da, böyük azərbaycançı missiyasını yerinə yetirmiş olur.

“Kamança” pyesi (1920) Qarabağ münafişəsinə həsr olunub. “Kamança” pyesinin ideya istiqaməti Cəlil Məmmədquluzadənin sülhə və əmin-amanlığa önəm verməsini göstərir. Azərbaycanda yaşayan insanları qırıb çatan ermənilərin əlindən zara gəlmiş Qəhrəman yüzbaşı qəfil əlinə keçmiş və öldürmək istədiyi erməninin kamançada çaldığı “Segah-zabul havası”ndan fikrini dəyişir və təbəddülatlar içərisində “Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil, get burdan! Yoxsa, atamın goru haqqı, bu yoldaşlarımın başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm”(8, c.1, 107) - deyir. Bu sözlərdə Qəhrəman yüzbaşının ədalətsiz dünyaya nifrəti və təəssüf, kədəri və peşimançılığı kimi qəribə hissləri var ki, erməni-müsləman münasibətlərinin gərginləşməsinə Cəlil Məmmədquluzadənin öz münasibəti kimi qəbul etmək olar. Lakin Cəlil Məmmədquluzadə erməni xislətinə yaxşı bələd idi. Bu bəd əməlli millətin qarşısında silahı yerə qoymamağı xüsusi qeyd edirdi. Hətta bəzən xüsusi sarkazmla müsəlmanın tərksilah olmasını lağa qoyurdu...

Əsərdə ermənilərin xarakteri, kamançaçı erməni Baxşının əsir düşdüyü vaxt zavallı görkəm alıb vəziyyətdən çıxması, Qəhrəman yüzbaşının insanpərvərliyi və vətənpərvərliyi ön plana çəkilmişdir. Qəhrəman yüzbaşının hirsini boğub Azərbaycanda yaşayanları qətlə yetirən ermənilərin nümayəndəsini bağışlaya bilməsi əsl insana məxsus humanist keyfiyyətlərdən biridir. Bununla belə, müəllif etdikləri haqsızlıqlara görə ermənilərə Azərbaycan türklərinin hər zaman layiqli cavab vermək iqtidarında olduqlarını nəzərə çatdırmışdır. Böyük ədib araya düşən bu nifaqda “namərd dünyanı” qınamışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə “Lal”, “Oyunbazlar” və “Lənət” səhnəciklərini 1921-ci ildə yazmışdır. Qeyd edək ki, “Oyunbazlar” və “Lənət” səhnəcikləri akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən tapılıb nəşr edilmişdir. Bu əsərlərdə yazıçı öz vətəndaşlıq mövqeyini ortaya qoymuşdur. Ədib mövhumat burulğanına düşən, geriliyin əzabını çəkən insanların nicat

yolunu oxuyub təhsil almaqda və öz hüququ uğrunda mübarizə aparmaqda götür.

“Dəli yığıncağı” tragikomedyasında (1926) vətəndaşlıq cəsarəti özünü daha qabarıq büruzə verir. Ədib mühitin törətdiyi fəsadları açıb-göstərir. Hüququn hakim olmadığı ədalətsiz cəmiyyət ağıllı adamları dəli vəziyyətinə salır. Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm, Həmzad Qurban hərc-mərcliyin hökm sürdüyü yeni qurulmuş cəmiyyətin qurbanıdır. Ağıllı dəlilərdir. Bunu onların “yığıncağında” müzakirə və mühakimə edilən hadisələr təsdiq edir. Əsər şərti olaraq XIX əsrdə İran Azərbaycanında baş vermiş hadisələrə həsr olunsa da, əslində, XX əsrin 20-ci illərində sovet Azərbaycanında baş vermiş hadisələri əhatə edir. Bu əsərdə Cəlil Məmmədquluzadə sovet rejiminə tənqidi münasibətini bildirmişdir.

1930-cu ildə yazılmış “Ər” pyesi ədəbi ictimaiyyətə uzun müddət məlum olmamışdır. Bu əsər də akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən üzə çıxarılmışdır. “Ər” pyesində hadisələr sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan mühitində baş verən hadisələri, sovet quruluşunun yaratdığı çəşqınlığı əks etdirir. Ümidləri yetərincə doğrulmayan gənc-lər mənəvi boşluq mühitinə düşürlər. Universitetin professoru Mirzə Ərvahallah xan gəncələrə yalnız elm öyrətməsi haqqında düşünür. Yeni quruluşun sanki ona daxil yoxdur. Professor həm də əsəb xəstəxanasının müdürüdür. Xəstəxana-dakı hadisələr yeni cəmiyyət quruluşunun mahiyyətini açmağa kömək edir. Böyük yazıçı dramaturgiyasında insan psixo-logiyasının dərin qatlarını açıb göstərir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında yüksək milli ideallar öz əksini tapmış, həmin ideallar uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri səsləndirilmişdir. Milli ideya-azərbaycançılıq onun dramaturgiyasının da əsas qayəsini təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 18 yanvar 2019-cu il, №13.
2. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. 2 cildə, I cild. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1971, 268 səh.
3. Qarayev Y. Meyar - şəxsiyyətdir. Bakı, “Yazıçı”, 1988, 456 səh.
4. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. (Ön sözün müəllifi və çapa hazırlayanı Təhsin Mütəllibov), Bakı, “Ziya-Nurlan”, 2004, 391 səh.
5. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri, 4 cildə, I cild, (tərtib edəni, ön söz və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli), Bakı, “Öndər”, 2004, 664 səh.
6. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, “Yazıçı”, 1979, 370 səh.
7. Həbibbəyli İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2012, 92 səh.
8. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. 4 cildə, II cild, (tərtib edəni və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli), Bakı, Öndər, 2004, 584 səh.

Ключевые слова : драматургия, идейно-художественные направления, особенности, критический реализм, азербайджанство

Keywords: Jalil Mamedguluzadeh, dramas, ideological-artistic directions, critical realism, Azerbaijanism

Драматургия Джалила Мамедгулузаде в контексте азербайджанства РЕЗЮМЕ

В статье анализируется драматургия выдающегося азербайджанского писателя-сатирика, публициста, демократа-просветителя основоположника критического реализма в Азербайджане Джалила Мамедгулузаде. На основе конкретных примеров и фактов исследуются идейно-художественные направления и особенности драматургии Дж.Мамедгулузаде в контексте азербайджанства. Отмечается, что искренняя любовь Дж. Мамедгулузаде к Родине, нации, его борьба за родной язык нашли свое яркое отражения в его социально-психологических драмах, по праву считающихся вершиной азербайджанской драматургии начала XX века.

Jalil Mamedguluzadeh's dramas in the context of Azerbaijanism SUMMARY

The article deals with the analysis of the outstanding Azerbaijani satirist, publicist, democrat -enlightener Jalil Mamedguluzadeh's dramas who was a founder of critical realism in Azerbaijan. The ideological – artistic directions and peculiarities of his dramas are analyzed on the basis of the concrete facts and examples in the context of Azerbaijanism It is noted that J. Mamedguluzadeh's sincere love of motherland, nation, his struggle for the native language are reflected in his social-psychological dramas that are considered to be a top of the Azerbaijani dramaturgy of the beginning of the XX century.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova